

Stjernerne kommer!

Av Geir Thomas Risåsen

En gang var stjernerne et kjent begrep over store deler av landet. De gikk rundt i de fleste byer fra nord til sør, og dessuten i enkelte norske bygder. Stjernerne var til stor glede for mange. I dag er stjernerne ukjent for de fleste.

De fleste av oss forbinder i beste fall stjernerne med Lucia feiringen 13. desember. Det er imidlertid en langt nyere tradisjon, som svenskene skapte/ tok opp igjen så sent som i 1927. Den gang på initiativ av Stockholms-Tidningen. Her hjemme ble Luciasikken, slik vi hentet den fra Sverige, mer og mer populær fra 1950-tallet og fremover. Foruten en hvitkledd Lucia med en lyskrans på hodet, består opptoget av hvitkledd stjernerne og terner, som synger Luciasangen. Våre norske stjernerne sprang derimot ut fra en langt eldre felleseuropeisk tradisjon. Lik julebukken hørte stjernerne med blant de folkelige innslagene i norsk julefeiring. Særlig var det mellom jul og helligtrekongersdag 6. januar at man kunne treffe stjernerne på deres vandring.

Gå med stjerna

De tre stjernerne Reidar Simonsen, Helge Skaregrom og Kjell Fortsethlund fra Grimstad fotografert på begynnelsen av 1960-tallet. Foto: Otto Kube / Aust-Agder museum og arkiv

I Grimstad sa man «å gå med stjerna». Stjernerne møtte frem både i private hjem og på ulike tilstelninger. De banket eller ringte på døra. Ute sto helst tre, noen ganger fire gutter i alderen 12 til 16 år. Alle bar de høye, spisse, kjegleformede hatter pyntet med glansbilder og med en stor, fargerik dusk av strimlet silkepapir i toppen. Ansiktene var malt med sorte øyenbryn og bart, og var det en fjerde gutt med kunne ansiktet hans være malt helt sort. Ellers kunne de ha mørke bukser, hvite skjorter og et rødt eller fargesterkt bånd rundt livet. Mellom seg bar de en stor stjerna, som er opphavet til navnet stjernerne. Den store, ofte femtakkete stjerna ble laget av trespiler, trukket med pergamentpapir. Lik de kjegleformede hattene var også stjerna pyntet med glansbilder – og helst med Maria med Jesusbarnet som sentralmotiv, flerfarget glanspapir og fargerike dusker av silkepapir. Selve stjerna var festet til ut fra en stang slik at den kunne dreies. Innvendig var det festet et stearinlys til stanga. Stjerna symboliserte Betlehemstjerna, mens guttene symboliserte de tre vise menn.

«Må stjerna komme inn?» spurte guttene forsiktig. Vel inne i stua ble lyset fra alle lamper dempet og stearinlyset i stjerna ble tent. Etter hvert begynte stjerna å snurre rundt, mens stjernerne begynte sin sang. Etter endt fremførelse tok de frem pungen og fikk en liten slant som takk. Dette var penger stjernerne på frivillig basis samlet inn til et godt formål, som for eksempel Kirkens Nødhjelp. Så gikk de videre til neste hus. Dette var i 1960-årenes Grimstad.

Gammel tradisjon

Tradisjonen med stjernerne er kjent over hele Europa, fra Romania til Finland. De antas å ha sin opprinnelse i middelalderens stjernespill. Det var den katolske kirken som iverksatte slike spill utfra et folkelig behov for å dramatisere og visualisere bibelens mysterier. Selv om middelalderens kirkespill mistet sin betydning etter reformasjonen, førte allikevel protestantismen utilsikt til stjernespillets fornyede aktualitet. I flere nordeuropeiske land ble det meste av kirkegodsset konfiskert av kongemakten. Dermed mistet katedralskolene sine tidligere inntektskilder. Katedralskolenes elever (i Norge gjaldt det Bergen, Christiania, Stavanger og Trondheim) måtte derfor bidra til å skaffe skolen penger. Videreføringen av middelalderens stjernespill ga kjærkommen mulighet til å skaffe sårt tiltrengte ekstrainntekter. Dermed begynte stjernerne en vandring, som varte gjennom de neste århundrene.

«Må stjerna komme inn» spurte guttene i det døra ble åpnet. Foto: Otto Kube / Aust-Agder museum og arkiv

Stjernerne i Norge

Reformasjonen ble gjennomført i Norge i 1537. Den første som omtaler fenomenet stjernerne her hjemme var bergensbiskopen Absalon Pederssøn Beyer. Han skrev i sin dagbok 6. januar 1563 i forbindelse med at han hadde vært på gjestebud hos presten Mats Skytte. Om verten og gjestebudet skriver Beyer: «Der hadde han diskantene og Davidsdegnene, og ga nok vin og øl, og hadde spillemannen Karl harpere, hvilken òg lekte på sin skalmeie. Der kom og julevakten inn, og finge nok.» De omtalte diskantene og Davidsdegnene, var elever ved Katedralskolen i Bergen. Gjennom å opptræ helligtrekongersdag skaffet de seg penger til mat og klær. For å sikre skolene disse inntektene ble det lovfestet at katedralskolenes elever skulle i privilegium på å gå med stjerna. Derfor ble det bråk da skreddersvennene i Bergen våget seg inn på katedralskoleelevenes enemerker ved å kle seg ut som stjernerne og fremføre stjernespiilet. Skreddersvennene ble ilagt en kkekkelig bot for overtredelsen.

Den lysende stjerna som snurret under sangen, de utkledd kongene, sangen og seremoniene var nok til å fortrylle et barnesinn. Slik opplevde den danske biskop Jens Bircheroed det da han noterte i sin dagbok i 1661: «Der jeg om aftenen fik de komedianter at se, hvilke gik om med stjernen, og iblandt dem de hvitklædte personer, som skulde repræsentere de hellige tre konger, lot jeg mig i min simplicité indbilde, at samme var komne fra Østerland».

Poenget med stjernespiilet var å formidle hendelsene rundt Jesu fødsel, der Betlehemstjerna viste de hellige tre konger vei. Til å begynne med kunne det være et tallrikt opptog, med mange aktører som Maria og Josef med barnet, hyrder og engler, de hellige tre konger med følge, Herodes, tjenerne, «den sorte» og mange flere. Etter hvert som spillet utviklet seg og ble forenklet over tid, forble de hellige tre konger med Betlehemstjerna det sentrale, men enkelte ganger supplert med enkelte av de andre skikkelsene i fortellingen. Sangen var en vesentlig del av formidlingen. I Danmark-Norge ble de eldste stjernerne sangene trykt i 1642. Selv om sangene har variert fra sted til sted og fra tid til tid, var oppbyggingen stort sett den samme. Først en hilsen til husesets folk, så en beretning eller henvisning til historien om Jesu fødsel og de hellige tre kongers vei til Betlehem, og til slutt en anmodning om en gave, etterfulgt av takke og avskjedsang.

Kampen mot stjernerne

Med pietismens fremvekst på 1700-tallet vokste det frem en generell motstand og etter hvert lovforsbud mot mange av de lossupne fornøyelsene knyttet til julehøytiden. Dette rammet også stjernespill og stjernerne. Derfor sluttet katedralskolenes elever å fremføre stjernespiilet. Men stjernespill og stjernerne tok ikke slutt av den grunn. Forbudene til tross, nå var det fritt frem for andre aktører, og vanlige fattiggutter tok over. I Bergen delte stjernerne byen mellom seg, og det utviklet seg etter hvert fem «stjernelaug»: Sandvikens, Skutervikens, Fjeldets, Markens og Nøstet. Disse gikk rundt i hvert sitt område og tillot ikke andre å gå dem i nærheten innenfor sitt territorium. Dermed falt skikken for alvor i vanry. Argumentene for å få slutt på uvesenet var mange. En ting var å få bukt med tiggingen, et annet argument var at denne type stjernespill var blasfemisk, mens et tredje argument var at det utgjorde en almen brannfare å gå rundt med de store stjernerne med et tent lys i. I løpet av 1800-tallet hadde skikken spredt seg til store deler av landet inkludert landsbygda og var ikke lenger forbeholdt byene med katedralskoler, hvor tradisjonen opprinnelig hadde oppstått. Derfor ble politiet sendt ut mange steder for å få satt en stopper for uvesenet med stjernerne.

Stjernerne slukkes

I Christiania (Oslo) ble siste stjerna observert så sent som i 1869. Frem til da hadde de først og fremst vært å se i byens forsteder. Fortsatt hadde en av hovedstadens «stjerner» bevart sin opprinnelige hensikt: å samle til inntekt for trengende stiftelsesbarn. Det var gutter fra Waisenhuset som gikk rundt om i byen og sang om kvelden på helligtrekongersdag. Åpningsverset i en av stjernerne sanger fra Oslo lød:

/: Goder Aften herinde
baade Mand og Kvinde!/:
vi ønske eder alle en glædelig, og god Jul
Denne Stjerne, den lyser saa viden omkring,
den lyste, Maria til Betlehem.
I Betlehem et Barn er fød,
i Betlehem paa Juledag,
efter Guds eget Velbehag,
og vordan Kjøn.

Bergenske stjernerne med stjerna og hatter, som i dag inngår i Norsk Folkemuseums samling. Bildet ble antageligvis tatt i 1896. Foto: Andrew William Peders / Norsk Folkemuseum

Et øyenvitne til et av byens siste stjernespill til et av byens stot stjernerne og sang, mens stjerna ble sveivet rundt og rundt. At de foretok sig noe, som kan kaldes agering, kan jeg ikke minde.» Kort etter slukket stjernerne i hovedstaden.

I Bergen skrev Johan Baltazar Flottmann – sogneprest ved Nykirken – i et brev 27. desember 1826 at stjernerne blant annet hadde fremført noe fra Kingos julesalme «Al den ganske Christenhed». Han mente det hele var et narrespill og at slike forargelige opptrinns burde avskaffes, da «Religiositeten snarere herved taber end vinder, idet det som staaer i Forbindelse med Religionen, fremstilles som en Farce.» Videre mente han at de skillinger allmuens barn tjente ved innsamlings av milde gaver, kun ble brukt til deres egen

fordervelse. Derfor sørget stiftsamtmann Christian Magnus Falsen for å få innskjerpet reglene i januar 1827. Men det var nok ble prestene i Bergen pålagt å forklare guttene i fattigskolene det uanstendige og upassende i skikken, mens borgerne ble oppfordret til å avvise stjernerne ved døra.

Men i Bergen sto tradisjonen sterkt og stjerna fortsatte å lyse 1800-tallet ut. «Stjernen var dog et eiendommelig træk i byens billede, og den gjorde egentlig ikke Bergen ny politimester. Etter hva som ble sagt «vinstnok født paa Østlandet og med de ordensidealer hentet fra Prussen, og den myndighet tok op kampen mot stjernerne: Bevæpnet med reglement, der forbød enhver form for gatemøte, bevæpnet med stjernerne løp. Og trods stjernerne seige motstand, og tiltrods for at publikum tok stjernerne parti – vinstnok mer av antipati mot politiet end av sympati med den kulturhistoriske levning: Den bergenske julestjerne slukkedes.» Den siste viktige bekjemper var byens nye politimester Julius Frederik Olsen, som tiltrådte i 1895. Han så det som sin plikt å opptræ som stjernerne jeger og lyktes kort etter i sin innsats med å avskaffe stjernerne opptoget.

Stjernerne laget i Bergen på bestilling av Norsk Folkemuseum i 1896 Foto: Bjørg Disington / Norsk Folkemuseum

Fra Folkemuseets samlinger

Generasjonen som etablerte Norsk Folkemuseum på slutten av 1800-tallet kjente ved selvsyn til stjernerne fra egen barndom, eller de hadde hørt om dem. De fleste steder var tradisjonen allerede utdødd eller utdøende. Derfor var museets direksjon forutseende nok til i 1898 å anskaffe en stjerna. Denne ble laget i Bergen av en som selv hadde vært stjernerne gutt. I tillegg ble det anskaffet «3 papirhatte (kongehatte) og en d(itto) (Josefs hat) samt en trækse, alt saadan, som det endnu iaar brugtes i «Stjernerne opptoget» hersteds.» For tilvirkning, omballas og porto til i berealte museet den nette sum av kr. 15,60,-. Disse sjeldne gjenstandene vil i år være å se i Norsk Folkemuseums Juleutstilling. Er du heldig, så kanskje du selv møter stjernerne som synger for deg mens de lar stjerna snurre under årets julemarked. Hvem vet?

Stjernerne hatter fra Bergen anskaffet av Norsk Folkemuseum i 1896. Foto: Bjørg Disington / Norsk Folkemuseum

Kilder

Agderposten: Stjernerne fra Grimstad som bare ble borte. Publisert 08.01.2018.

Hodne, Ørnulf: Jul i Norge. Gamle og nye tradisjoner. Oslo 1996.

Widnes-Jenssen, Hans og Hougen, Haakon: Stjernerne og stjernerne sang i Norge. Oslo 1993.

Geir Thomas Risåsen er konservator NMF i Kulturhistorisk seksjon ved Norsk Folkemuseum.

Den digitale MUSEUMSBulletinen 2020
Nr. 92 © Norsk Folkemuseum 2020 ISSN 1592-3672

